

Marc estratègic

3.1. Tres reflexions i una proposta

Abordar la qüestió de l'habitatge en la societat actual comporta assumir, d'entrada, una sèrie de contradiccions que dificulten la cerca d'una solució definitiva. El sistema actual que regula l'habitatge està modelat per una sèrie de criteris que, sovint, dificulten la satisfacció del que inicialment s'hauria d'entendre com la motivació principal de la seua existència. Al mateix temps, no és possible, ara com ara, trobar alternatives que dissolguen aquestes contradiccions. De manera que és inevitable assumir des del començament que tota solució al que s'anomena "problema de l'habitatge" serà transitòria i estarà subjecta a una revisió permanent.

En aquest context, convé establir, per a l'elaboració d'un llibre blanc sobre l'habitatge en l'àmbit de la Comunitat Valenciana, una sèrie de línies de reflexió que puguen proporcionar, al seu torn, arguments sòlids per a determinar les línies estratègiques que l'han de guiar. En aquest sentit, en l'apartat següent, es proposen tres vies d'aproximació a la qüestió de l'habitatge, que corresponen a tres ordres de magnitud presents en les maneres per les quals històricament s'han abordat aquestes dificultats intrínseques a l'habitatge en la cultura occidental.

En primer lloc, des d'una aproximació fenomenològica, es pot reclamar el sentit de l'habitatge i vincular-lo a la vida com un ordre existencial i biològic.

En segon lloc, des del reconeixement a un dret, bé individual, bé col·lectiu, l'habitatge adquireix una dimensió estructurant d'un cert tipus de societat que es pot comprometre sense satisfer-la. Finalment, en tercer lloc, des d'un punt de vista ètic, la satisfacció de la necessitat d'habitatge es revesteix d'un sentit de justícia social que promou canvis en el sistema de convivència i de relacions interpersonals, i apunta cap al reconeixement de la vulnerabilitat potencial de tota persona.

3.1.1. La vida

3.1.1.1. Viure abans que sobreviure

La qüestió de l'habitatge, per complexa que es puga considerar, conjumina una sèrie d'elements que la revesteixen d'un cert halo d'atemporalitat que permet presentar-la d'una manera, diríem, intuïtiva.

Hi ha, d'entrada, un component bàsic, estructural, primitiu, fins i tot de la relació de l'ésser humà amb l'habitatge: la necessitat de recer. Aquest és, sovint, l'element encimbellat a vertebrar la convivència, ja ben llarga, de l'ésser humà amb l'habitatge. Hi ha habitatge perquè l'ésser humà necessita recer. Però hi ha un segon element que s'ha rescatat igualment per les anàlisis historiogràfiques per a poder establir rigorosament un context històric de la relació de l'home amb l'habitatge: la construcció. La idea seria: des que l'ésser humà va sentir la necessitat de recer va haver de desenvolupar les habilitats i les eines necessàries per a poder materialitzar l'entorn adequat per a satisfer aquesta necessitat primigènia.

La successió seria, doncs, la següent: primer, necessitar un habitatge; després, construir-lo per a gaudir-lo finalment. No es podria presentar d'una manera més clara. No obstant això, en certs moments clau de la història recent, acuitats per un malestar profund, alguns autors han assenyalat el perill en què s'incorria en abordar la qüestió de l'habitatge d'aquesta manera. En la història d'Europa, moments com aquests han abundat, encara que, per la proximitat i la magnitud, potser la Se-

gona Guerra Mundial i les postguerres es mostren, fins i tot, com la concreció més radical del costat fosc de la civilització. En aquest context, una coincidència cridanera pot proporcionar un punt de partida oportú per a aquesta reflexió inicial.

En una Europa desolada, una Alemanya derrotada i devastada, dos filòsofs que es podrien considerar, en molts aspectes, antagònics van formular dues crides consecutives a la societat, que, per raons que es poden desenvolupar a continuació, tenen hui una actualitat urgent. Es tracta de l'heterodox marxista Theodor W. Adorno, que acabava de tornar de l'exili als Estats Units d'Amèrica, i Martin Heidegger, purgat durant la postguerra pels seus vincles amb el nacionalsocialisme. Les posicions de partida no podrien ser més allunyades.

Durant una primera llarga etapa de postguerra (1945-1960) a Europa, a pesar de diferències puntuals, es va afrontar amb una certa homogeneïtat l'eradicació del dèficit d'habitatge i la satisfacció de les necessitats provocades per la generalitzada destrucció del teixit urbà. Va ser una operació a gran escala que perseguia, evidentment, pal·liar els estralls causats per la guerra. Es basava, fonamentalment, en un sector públic implicat tant en la gestió com en el finançament de la construcció massiva d'habitatge. En 1951, Heidegger va ser convidat a participar en el segon col·loqui de Darmstadt, plataforma des de la qual es pretenia

reflexionar sobre la reconstrucció d'Alemanya. El resultat va ser la coneguda conferència "Construir, habitar, pensar".⁵¹ Més enllà de la seua particular manera de presentar-la, la proposta que feia és molt clara: la urgència de dotar de recer els damnificats de la guerra no ha d'ocultar la magnitud del desafiament que engloba. En efecte, diu Heidegger, no es pot obviar que construir és, ja en si mateix, una manera d'habitar. D'això es dedueix que abans de la pregunta sobre per què cal construir s'hauria d'establir la pregunta per com hem d'habitar. Heidegger tenia, per descomptat, una manera molt concreta d'entendre què era habitar, però per al que ací es tracta hi pot haver prou amb formular-ho, si es vol d'una manera més prosaica, des de la disciplina arquitectònica: no es poden establir nous models d'habitatge, una alternativa constructiva pròpiament dita, si no s'estableix amb anterioritat una manera d'habitar diferent.

En una segona etapa (1960/1974), quan la necessitat urgent d'allotjament per a la població de postguerra estava majorment satisfeta, una demanda nova i creixent va propiciar la continuïtat de l'activitat per a la indústria de la construcció afavorida per un fort creixement demogràfic i l'arribada massiva de migració procedent del sud cap al nord. El compromís de l'administració respecte d'aquesta nova onada constructiva no va ser tan alt com en l'anterior etapa, al mateix temps que les tesis liberals començaven a amarar-se de la política centre-

europea. En qualsevol cas, van continuar prevalent les ajudes per a promoure la construcció a gran escala per als sectors socials més desfavorits.

En vista dels resultats de les iniciatives massives de reconstrucció d'empreses per tot el territori alemany, Adorno dicta la conferència "El funcionalisme hui" per al Deutscher Werkbund en 1965.⁵² Adorno observa amb malestar el seu entorn i acusa l'arquitectura d'haver renunciat a la comesa fundacional d'aquesta, és a dir, al fet de dotar la societat d'una alternativa, d'una millor vida. Això explica la seua enèrgica sospita que, el seu temps, tenint en compte les ciutats que han donat lloc, es confirme la idea que ja no és possible habitar. L'ombra allargada de la desolació de la Segona Guerra Mundial, així com la submissió de l'arquitectura a criteris merament utilitaristes impedeix, en la seua opinió, la complicitat necessària de la societat amb l'entorn que ocupa i dona lloc, en canvi, a una perillosa aliança entre l'arquitectura i la catàstrofe que se ceneix sobre la societat.

Bé perquè es reclama la prelació d'habitar sobre construir, bé perquè es qüestiona la mera possibilitat de la manera d'habitar contemporània, la veritat és que aquestes dues tesis, radicals i certament descoratjadores tenint en compte l'actualitat, apunten una obvietat que sovint es passa per alt en el disseny de polítiques d'habitatge: l'habitatge no és un mer habitacle utilitarista que es posa a

la disposició de la satisfacció de les necessitats bàsiques preconcebudes i suposadament objectivables. O, dit d'una altra manera, un habitatge no és merament l'espai de la supervivència. És el lloc per excel·lència on es fa la vida. Per aquest motiu, s'apel·la des del començament d'aquest *Llibre blanc de l'habitatge* al més bàsic, que no és necessari en un sentit utilitarista: l'habitatge com l'espai del sosteniment de la vida.

51. Heidegger, M. (2001): "Construir, habitar, pensar", en *Conferencias y artículos*. Eustaquio Barjau (trad.), Barcelona: Serval, pàg. 107-120.

52. Adorno, Th. W. (2008): "El funcionalismo hoy", en *Crítica de la cultura y sociedad I*. Obra completa, 10/1. Jorge Navarro Pérez (trad.), Madrid: Akal, pàg. 329-346.

3.1.1.2. Sobreviure abans que viure

Justament en els anys setanta del segle passat, una conscienciació creixent sobre la sostenibilitat de l'ecosistema va donar lloc a preguntar-se fins a quan es podia continuar erosionant l'entorn. En quin moment es podria arribar a comprometre la mera supervivència a la Terra? És el moment del sorgiment de la consciència ecologista, que tants pocs èxits ha pogut collir en les seues reivindicacions fins hui. Però sí que va donar lloc a fer present la possibilitat d'un col·lapse ecològic i va fixar per primera vegada, d'una manera explícita i taxativa, un límit al que fins aleshores es considerava un medi inesgotable.

Més recentment, en la crisi de 2008, es va poder entreveure el risc que comporta la confiança cega en el creixement il·limitat del sistema econòmic. En altres moments de crisi cíclica, la solució es va poder trobar en l'apropiació de nous nínxols, nous espais de creixement... bé siga generant noves necessitats de consum, ampliant la població disposada a consumir o explotant noves fonts de producció a baix cost. Però la veritat és que la resposta generalitzada a aquesta crisi ha sigut la d'assumir-ne el límit: l'austeritat s'ha imposat com a única eixida a un context de col·lapse provocat per la imparable empena del sistema capitalista. Durant aquesta última crisi, s'ha evidenciat el límit del creixement sostingut: per a sobreviure, el capitalisme ha hagut de decreixre, ha assenyalat un punt d'inflexió que, segons alguns experts, és la prova d'un necessari canvi de paradigma.⁵³

Finalment, hui es fa evident un tercer nivell de límit, si és possible, més essencial. S'ha instal·lat en la societat un nou sentit de la desesperació, fruit de la precarietat de la vida. I això es manifesta no només en les societats riques, que adopten més prompte la forma de malestar físic o psíquic, sinó també en les més pobres (presents en països rics igualment) en la forma del col·lapse de les economies de subsistència.

Aquesta condició, fer-se càrrec de la dificultat que comporta el mer manteniment de la vida, en els tres àmbits nombrats, l'ecosistèmic, l'econòmic i el social, és el que Marina Garcés ha anomenat "la condició pòstuma" de la civilització: "un temps de pròrroga que ens donem quan hem concebut i, en part, hem acceptat la possibilitat real del nostre final".⁵⁴ Si el fet de pensar sobre l'habitatge, tal com ja en la postguerra autors tan dispars com Adorno o Heidegger van diagnosticar, suposa preguntar-se per una cosa més que l'objecte en què es resideix (de si és possible habitar, a la prelació del fet d'habitar sobre el de construir), des de la perspectiva d'aquesta triple consciència del límit suposa, entre altres coses, preguntar-se per com continuar vivint. La falta de dignitat de la vida transcendeix el fet vergonyós que les condicions materials d'accés i l'adequació de l'habitatge puguen continuar sent un problema hui. La falta d'habitatge digne és un símptoma més de la falta de vida digna. Desitjar una vida digna, desitjar un habitatge digne és el pri-

53. En nombroses publicacions, Jorge Riechmann ha atribuït l'èxit actual del discurs del decreixement al descrèdit aconseguit pel concepte de "desenvolupament sostenible" i al fracàs del paradigma econòmic convencional. Una fonamentada aproximació a aquesta qüestió pot trobar-se en Cacciari, P. (2010): *Decrecimiento o barbarie*. Barcelona: Icaria.

54. Garcés, M. (2018): *Nueva ilustración radical*. Barcelona: Anagrama, pàg. 16.

mer pas per a poder tindre'l i, per això, és inevitable fer-se conscients del nivell d'injustícia que promou la societat actual. Per a poder tindre un habitatge digne, primer s'ha de desitjar un habitatge digne. La primera batalla és, doncs, d'imaginari: una altra vida serà únicament possible, si un és capaç de desitjar-la i de concebre-la.

Hui, aquest context de reflexió, per més banal que sembla, és un desafiament quasi insalvable. En quina mesura es pot concebre l'habitatge si el futur mateix està compromés? En quin sentit es pot pensar l'habitatge si el manteniment mateix de la vida, siga aquesta o no digna, no està garantit? És certament difícil avançar algun aspecte sobre el futur de la societat tal com es concep hui i, sobretot, enunciar propostes sobre l'habitatge que li correspon. Però, al mateix temps, la manera en què la societat actual transita cap a una altra, siga quina siga, vindrà intervinguda inevitablement per com s'ha concebut aquell trànsit. La manera en què s'afronta aquesta societat sense futur garantit donarà les pautes de com serà la vida després del trànsit inevitable a través de la seua condició pòstuma. Per tot això, preguntar-se hui per l'habitatge és preguntar-se pel sentit i les condicions de tot el que és vivible.

La mera possibilitat que sobreviure i viure puguen concebre's com un parell conflictiu apunta cap a una paradoxa estructural de la societat actual, la superació en última instància de la qual dependrà de la capacitat de concebre alternatives col·lectives.

3.1.2. El dret

L'acció més radical d'aquests temps —de nou amb Marina Garcés— ja no és salvadora, és rescatadora. Com en el cas de els socorristes al Mediterrani, una vida treta del mar no es posa fora de perill, es rescata amb l'únic horitzó de continuar sent. Sense futur garantit, fugint del passat. Per aquest motiu, hui la mera idea de la cura és radical: el manteniment de la vida es presenta com a única acció de resistència davant de la “condició pòstuma”. Històricament, la manera més pròspera amb la qual l'ésser humà ha aconseguit respondre a la seua vulnerabilitat ha sigut la declaració de drets inalienables. Entenent-se vulnerable davant de les amenaces tant naturals com socials, l'ésser humà s'ha atorgat per naixement d'una sort de sòl estable sobre el qual podem construir les condicions de possibilitat de la seua existència, context en què l'habitatge té un paper central.

3.1.2.1. El dret a l'habitatge

Sovint s'al·ludeix al “problema de l'habitatge” en mitjans de comunicació, entre polítics o, fins i tot, en les tertúlies informals. Aquest es pot veure referit als factors més dispars que estan involucrats en la qüestió de l'habitatge: des de l'augment dels preus, les incomoditats diverses que la convivència urbana pot ocasionar, les polítiques públiques o promeses electorals... Aquesta ambigüitat en l'ús interessat de la qüestió de l'habitatge bé pot interpretar-se com un símptoma clar de la transversalitat. En efecte, en l'habitatge convergeixen multitud de factors que, cada un en l'àmbit corresponent, adquireixen un protagonisme indiscutible entre segons quina conjunció d'interessos que poden confondre l'orientació d'una política d'habitatge. En el que continua, amb un objectiu programàtic, es proposa entendre el problema de l'habitatge com l'incompliment del dret de tot individu a un habitatge adequat.

En primer lloc, el dret a l'habitatge és un dret individual de gaudi. Internacionalment, aquest dret es recull des de l'aprovació l'any 1948 de la Declaració Universal dels Drets Humans. En l'article 25.1, s'estableix que “Tota persona té dret a un nivell de vida que assegure, per a ell i la seua família, la salut i el benestar, especialment, quant a alimentació, vestimenta, habitatge, assistència mèdica i serveis socials necessaris”. Posa al nivell del manteniment o la sanitat la satisfacció necessària del dret a l'habitatge. En la Unió Europea, la Carta dels

Drets Fonamentals de l'any 2000, revisada en 2007, enuncia en l'article 34.4: "Amb la finalitat de combatre l'exclusió social i la pobresa, la Unió reconeix i respecta el dret a una ajuda social i a una ajuda d'habitatge per a garantir una existència digna a tots aquells que no tinguen recursos suficients". En el capítol IV Solidaritat, es vincula el dret a l'habitatge als drets de tercera generació orientats a incentivar el progrés social.⁵⁵

L'habitatge, com un dels elements bàsics d'integració de l'individu en la societat democràtica, proporciona l'entorn necessari per a la consolidació de la resta de drets socials. En la mesura que els drets humans són interdependents i indivisibles, la violació del dret a un habitatge adequat pot afectar el desenvolupament d'altres. Per a començar, és condició prèvia per al gaudi de diversos drets humans. Aquest és el cas, per exemple, del dret a la salut, la privacitat o l'educació. La inassequibilitat d'un habitatge digne coarta, per exemple, la integració de l'individu, la participació en àmbits bàsics de la societat, bé siguin de tipus econòmic, cultural o polític. De la mateixa manera, el dret a un habitatge adequat es pot veure compromés per la negació d'altres drets.

D'altra banda, i en conseqüència, convé tindre present que es tracta d'un dret de gaudi. El dret a un habitatge adequat és més ampli que el dret a la propietat en la mesura que assumeix drets no vin-

culats amb la propietat. La seguretat de la tinença, en canvi, sí que és un element fonamental del dret a un habitatge adequat i pot donar-se en la forma del lloguer, el cooperativisme, l'arrendament, l'ocupació pel propietari, l'allotjament d'emergència o els assentaments improvisats.⁵⁶ Vist des d'aquesta perspectiva, anteposar el dret a la propietat al dret a l'habitatge, de més cobertura, suposaria en certs casos una vulneració del segon. La seguretat de tinença implica, doncs, garanties de protecció jurídica contra el desallotjament forçós, la fustigació i altres amenaces.

En segon lloc, aquest dret reconeix unes certes condicions a l'habitatge perquè es pugui considerar satisfet. Es parla d'habitatge adequat per al que satisfaga, d'acord amb els estàndards de la societat en qüestió, les condicions necessàries per al desenvolupament adequat de les possibilitats vitals de l'individu. Implica, per tant, unes condicions materials i socials que són pròpies a l'habitatge. Perquè es done efectivament la satisfacció del dret a l'habitatge, aquest ha de ser assequible, és a dir, no es pot considerar adequat un habitatge el cost del qual comprometa la satisfacció d'altres drets humans reconeguts (segons l'ONU, aquesta despesa no ha de superar el 30 % dels ingressos de la unitat de convivència). Ha de garantir-se, així mateix, la disponibilitat de serveis i infraestructures necessàries per a la satisfacció de certs requisits: aigua potable, instal·lacions sanitàries adequades, energia

55. Sobre els drets de tercera generació, vegeu Vasak, K. (1984): *Las dimensiones internacionales de los derechos humanos*. Barcelona: Serbal-UNESCO.

56. ONU-HABITAT (2010): *El derecho a una vivienda adecuada*. Ginebra, pàg. 8.

disponible, espais d'emmagatzematge i conservació... L'habitabilitat i l'accessibilitat a l'habitatge són igualment exigibles. No és adequat si no és segur o no està dotat de l'espai suficient per a l'exercici de les funcions que es consideren necessàries. Ha de proporcionar protecció contra el fred, la humitat, la calor, la pluja... o contra altres riscos per a la salut o perills estructurals.

Però, al mateix temps, perquè un habitatge siga adequat s'han de cobrir certs àmbits que van més enllà de l'espai construït estricte. Des del punt de vista físic, l'habitatge construït s'integra en un complex sistema multiescalar que comprén des de l'edifici fins al territori, i passa pel barri, la ciutat o la metròpolis. Tota una xarxa física i social que estableix llaços, partint de l'individu, però que afecta tant les agrupacions de convivència com el veïnat. Per aquest motiu, el compliment del dret a l'habitatge implica tindre accés sostenible i no discriminatori als serveis fonamentals de sanitat, educació, seguretat, comoditat i manteniment. L'habitatge no es pot considerar adequat si per la ubicació no proporciona a l'individu possibilitats per al desenvolupament de les seues aspiracions o la satisfacció de les seues necessitats socials. Per tant, ha de proporcionar oportunitats d'ocupació, proporcionar espais de cultura, d'esplai, d'identitat col·lectiva... en la mesura en què el dret a l'habitatge va més enllà de la satisfacció estricta de les necessitats de recer i no queda restringit a l'habitatge.

Aquest dret, per tant, s'ha d'entendre en la seua dimensió històrica. Es tracta d'un dret irrenunciable, però en cap cas s'ha de considerar com un dret absolut. El dret és certament universal, però les condicions històriques i socials en matisen la concreció.

Des d'aquesta perspectiva, un llibre blanc de l'habitatge ha de limitar l'abast d'aquest dret ací i ara, tal com el reclama l'entorn social del moment.

3.1.2.2. El dret a la ciutat

152

La reivindicació del dret a la ciutat ha crescut en la mesura que el dret a l'habitatge s'ha vist compromés. En el sentit originari, l'encunyat pel filòsof i sociòleg francès Henri Lefebvre al final dels anys seixanta, el dret a la ciutat era fonamentalment el reconeixement del dret a la reivindicació col·lectiva d'una ciutat regida per la voluntat dels habitants.⁵⁷ Té, per tant, un sentit de lluita contra les dinàmiques de segregació o discriminació urbana, per esmentar-ne algunes.

Per tant, així com el dret a l'habitatge és un dret positiu, enunciar com a tal el dret a la ciutat es pot considerar un dret reactiu en la mesura que es reclama per insatisfacció de drets positius. Entre aquests, és clar, cal situar entre els més rellevants el dret a l'habitatge, tal com s'ha establert anteriorment. Més recentment, s'ha desactivat el caràcter intrínsecament reivindicatiu del dret a la ciutat per a donar peu a un dret positiu.

De fet, per regla general, es vincula el dret a l'habitatge al dret a la ciutat. En la mesura que condiona la resta de drets, el dret a l'habitatge s'entén com un dret bàsic com ja s'ha tingut ocasió de plantejar. Així, cal garantir el dret a l'habitatge per a poder satisfer el dret a la ciutat. D'aquesta manera ho recull, per exemple, la Llei del dret a l'habitatge de Catalunya (de 22 de maig de 2006) en l'article 18.d: "A fi de garantir el dret a la ciutat, s'ha de vetllar perquè tots els habitants gaudeixin

de condicions de vida urbana i d'hàbitat que afavoreixin la cohesió social, i assegurar a cada nucli la coexistència de l'ús residencial amb altres usos i la diversitat de tipologies d'habitatge."

Més enllà que aquest no siga específicament el sentit del dret a la ciutat encunyat per Lefebvre, més tard actualitzat per David Harvey (lluita contra les desigualtats socioespacials i el sistema que les genera),⁵⁸ és rellevant remarcar la dependència mútua d'aquests dos drets. Certament, el dret a la ciutat és un mitjà per a reivindicar el dret a l'habitatge, al mateix temps que sense el reconeixement del dret a l'habitatge no hi ha possibilitat d'establir un context propici a l'emergència del dret a la ciutat. Aquest vaivé troba l'àmbit de màxima tensió en allò que és comú als dos: l'espai públic.

Tradicionalment, reforçat per les successives polítiques d'habitatge empreses a l'Estat espanyol i a la Comunitat Valenciana, s'ha entés l'habitatge com un espai estrictament privat. Però la veritat és que l'habitatge, si s'entén per aquest tot allò que proporciona l'espai vital necessari per a l'exercici adequat de les funcions i aspiracions vitals, transcendeix l'ordre del que és merament privat. Forma part d'aquest "habitatge" l'aire que es respira a les ciutats, l'accés als serveis bàsics, la possibilitat de desenvolupar amb normalitat les aspiracions vitals de cada u... L'habitatge adequat implica, per tant, l'entorn físic i social, i transcendeix, inevitablement,

57. Lefebvre, H. (2017): *El derecho a la ciudad*. Madrid: Capitán Swing.

58. Harvey, D. (2013): *Ciudades rebeldes. Del derecho de la ciudad a la revolución urbana*. Madrid: Akal.

no només els murs que el delimiten físicament, sinó el sentit extraordinàriament limitat de la tinença que abunda en la cultura espanyola.

D'altra banda, com a espai de la socialització, l'habitatge ha d'assumir, així mateix, un paper en la construcció de la societat. Tota construcció és política en la mesura que possibilita o impedeix la conscienciació per mitjà, per exemple, dels espais de reunió. Limita en la mesura que aïlla. Potencia en la mesura que respecta la diferència i facilita els espais de socialització. L'habitatge es pot entendre com un element capacitador o limitador. I, per això, no només és necessari que satisfaci les necessitats de la societat, sinó que s'ha d'anticipar i, fins i tot, encoratjar les futures. En aquest sentit, es pot afirmar que l'habitatge adquireix un cert sentit polític i entronca així, d'una manera explícita, amb el dret a la ciutat.⁵⁹

L'habitatge no es redueix a la pell, ja siga envolupant o interna, d'aquest contenidor. Inclou els habitants, un complex sistema de convivència amb regles socials que s'estén a través de l'espai públic. Adhereix al sentit merament objectual el caràcter històric de les maneres d'habitar, de les relacions interpersonals; és l'espai de la intimitat i de la socialització. Determina la vida familiar, comunitària i personal.

El dret a la ciutat i a l'habitatge són mútuament dependents, de manera que s'imposa una concepció ampliada de l'habitatge que transcendeix els seus límits físics.

59. "Les obres construïdes són polítiques, fins i tot les més modestes i quotidianes", en Durán Heras, M. Á. (2008): *La ciudad compartida: conocimiento, afecto y uso*. Santiago de Xile: Ediciones Sur, pàg. 139.

3.1.2.3. El paper de l'Administració

Com s'apuntava anteriorment, el problema de l'habitatge és, fonamentalment, un problema de desigualtat en l'accés. En aquest sentit, s'ha d'entendre que afecta tota la població. Històricament, en la política d'habitatge d'Espanya i de la Comunitat Valenciana, en particular, ha prevalgut la visió segons la qual el problema d'accés a l'habitatge era majorment un problema d'oferta d'habitatge, des de les claus del lliure mercat. Però, d'altra banda, i tal com assenyala l'ENDH 2017, hi ha un consens ampli en la necessitat de regulació del sector de l'habitatge basada en les polítiques socials que faça compatible la coexistència de l'habitatge com a dret fonamental i com a bé econòmic subjecte a les regles del mercat.

De tot això es desprèn que hi ha un conflicte social en la manera d'entendre la qüestió de l'habitatge, bé siga perquè s'entén en clau privada, bé en clau social.

En realitat, en l'àmbit social, el problema de l'habitatge és causa i conseqüència d'una gran part de les desigualtats socials. En la mesura que l'accés a un habitatge adequat es dificulta, es propicia la desigualtat d'oportunitats i la segregació. Addicionalment, això contribueix a potenciar processos de degradació de l'espai urbà i del teixit social, en forma de marginalitat. En última instància, la intervenció pública des d'una política social en l'habitatge suposa una inversió rendible en termes socials

i econòmics. Per afegiment, cal recordar que el caràcter cíclic del sector immobiliari comporta uns riscos elevats per al sosteniment social i econòmic si no s'estableix una regulació adequada del mercat residencial. El fet que l'habitatge siga un bé de primera necessitat, juntament amb la demanda especulativa en el sector, provoca inevitablement fases inflacionistes que afecten el conjunt de la societat.

Per tot això, i tal com recull la Constitució Espanyola en l'article 47, en el capítol tercer "Dels principis rectoris de la política social i econòmica": "Tots els espanyols tenen dret a un habitatge digne i adequat. Els poders públics promouran les condicions necessàries i establiran les normes pertinents per tal de fer efectiu aquest dret, i regularan la utilització del sòl d'acord amb l'interés general per tal d'impedir l'especulació".

L'aplicació efectiva d'aquesta norma ha tingut, al llarg d'aquests últims 40 anys, una repercussió limitada en la mesura que s'ha delegat en les dinàmiques de mercat la satisfacció d'aquest, tal com es desprèn del capítol d'anàlisi, i ha incentivat i ha subvencionat la construcció d'habitatge protegit que majoritàriament ha estat privatitzada. Hauria de garantir l'amortiment de les fases especulatives del sector sense recórrer específicament a polítiques anticíclics de nova producció d'habitatge. La prioritat ha de ser la d'ajustar-se a les necessitats de les persones a partir del parc d'habitatges existent.

Com que és un dels pilars de l'estat de benestar, l'Administració hauria de reconèixer i exercir la tutela en matèria d'habitatge, igual que fa en sanitat i educació. L'Administració és l'única garant del gaudi del dret a l'habitatge i el dret a la ciutat.

El problema de l'habitatge és causa i conseqüència de gran part de les desigualtats socials, de manera que es requereix la tutela efectiva de l'Administració per a corregir-ho.

3.1.3. La justícia

“La desigualtat parla de diferències socials que es troben ací i que interpel·len la consciència moral moderna perquè ningú es mereix ser pobre o viure en una societat amb un índex d’esperança de vida inferior a la mitjana o no tindre mitjans necessaris per a desenvolupar tots els talents que té. La injustícia afig a la desigualtat la culpabilitat o la responsabilitat, no per descomptat en el sentit que el pobre siga culpable de la seua pobresa. La culpa es refereix a l’origen de la desigualtat.”

Reyes Mate, Tratado de la injusticia

Des de l'origen de l'urbanisme com a disciplina moderna, la qüestió de l'habitatge ha estat estretament vinculada a la pobresa. Primerament, en un sentit fisiològic, després, humanitarista. Des de la sociologia o la medicina es va insistir en la necessitat de corregir les condicions materials de vida en les creixents ciutats industrials com a condició necessària per a corregir els problemes socials. Els carrers estrets, els habitatges humits i mal ventilats, abans que l'evidència d'una desigualtat social, s'interpretava com la materialització d'una corrupció del teixit social. Amb la transformació de la ciutat i dels seus habitatges, s'aconseguiria transformar les persones i garantir l'ordre públic davant de les revoltes. Posteriorment, es va entendre que les carències materials no eren una mera manifestació de dificultats socials, sinó que participaven en les causes. Els problemes urbans en un sentit ampli van ser, per tant, considerats problemes fonamentalment socials. De fet, des dels anys noranta, les anàlisis han substituït progressivament el factor de pobresa com a element vertebrador del diagnòstic i incorporat una anàlisi dinàmica i multidimensional que recau en el concepte d'"exclusió social".⁶⁰

Bé siga entés com un problema material o social, el problema de l'habitatge no pot ser reduït a una disfuncionalitat que cal corregir. La realitat constructiva constitueix realitat social, la realitat social

constitueix realitat constructiva. I, en aquest sentit, el problema de l'habitatge ha de ser considerat un problema de justícia o d'injustícia, si es prefeix. Les dificultats d'accés per impediments econòmics, els desnonaments, la dificultat d'emancipació dels joves, els processos de marginació social derivats de l'entorn, els guetos, l'expulsió dels habitants per pressions turístiques o especulatives, el sensellarisme, les desigualtats d'oportunitats derivades de l'origen de l'individu... vulnereu el compromís ètic del contracte social. No acollir sectors de la població en la seua vulnerabilitat, no proporcionar un mitjà per a conciliar la vida laboral amb la familiar, per a promoure activitats intergeneracionals, per a integrar la diferència, per a dignificar activitats de la vida quotidiana, etc., s'ha d'entendre no ja com un problema material o social, sinó com una injustícia.⁶¹ No n'hi ha prou amb la detecció i, fins i tot, correcció de la desigualtat; sense l'assumpció i l'esmena de la responsabilitat l'origen de la desigualtat persistirà. Des de la reclamació de justícia, abordar la desigualtat suposa desactivar el que la provoca.

La justícia habitacional ha de combinar la igualtat d'accés al dret a l'habitatge i el respecte per la pluralitat d'opcions habitacionals, per a la qual cosa la tradició feminista és un model.

60. Diversos autors (2008): *Exclusión social y desigualdad*. Manuel Hernández Pedreño (coord.), Múrcia: Universitat de Múrcia.

61. Atkinson, R. i Jacobs, K. (ed.) (2017): *House, home and society*. Palgrave HE UK.

3.1.3.1. La injustícia habitacional

En l'elaboració d'aquest llibre blanc, la tradició feminista en la seua dedicació a la millora de les condicions d'habitabilitat urbana i de l'habitatge ha proporcionat un marc de reflexió de primer ordre.⁶² Cal destacar-ne la manera d'abordar l'aproximació, conscient i plural, a tot espai de convivència des de les claus de la justícia social. En aquest sentit, aporta claus de reinterpretació d'una paradoxa que llasta la qüestió de l'habitatge en la nostra societat des d'almenys les avantguardes heroiques del segle passat i que ha d'ocupar tota política d'habitatge: trobar com compaginar, atenent els paradigmes dels drets humans, la reivindicació de la igualtat d'accés al dret fonamental a l'habitatge i el respecte per la pluralitat d'opcions habitacionals.⁶³

Dues són les claus de la tradició feminista que proporcionen instruments per a fer-ho. Ha afrontat des del començament, d'una banda, la falta d'igualtat en drets efectius entre homes i dones. La defensa de la igualtat ha constituït en l'ordre democràtic espanyol la pedra de toc de tota reivindicació feminista com a resposta a la insostenible i clarament constatable desigualtat entre gèneres en la majoria dels àmbits de convivència.⁶⁴ Comparteix, doncs, la reivindicació de la necessitat d'equiparar drets entre el nombre poblacional més elevat, com és preceptiu en el cas de qualsevol política d'habitatge. D'altra banda, la perspectiva feminista ha assumit la singularitat de la seua mirada. Es pre-

senta com una perspectiva concreta i diferenciada a l'hora d'abordar la convivència i estructurar la societat. Aporta una nova perspectiva per a la resolució dels conflictes urbans des de l'assumpció de la diferència.⁶⁵ En la mesura que les tasques i les aproximacions interpersonals que la caracteritzen es puguen fer extensives al conjunt de la societat, la societat aconseguiria quotes més altes de cohesió i implicació a favor d'una societat més justa i sostenible. Comparteix, doncs, així mateix, el caràcter inclusiu i de dignificació amb tota política d'habitatge amb enfocament social.

En essència, aquests pols de tensió, entre la igualtat i la diferència,⁶⁶ es troben presents en qualsevol política d'habitatge. Especialment, quan a aquestes dues màximes de la justícia social s'ha de sumar la satisfacció necessària d'una necessitat compartida per tots, com és dotar-nos de recer, i la manera plural de concretar-ho en una manera d'habitar. Com es poden combinar els dos des de la justícia social és el desafiament més gran que aquest llibre blanc pretén abordar.

La tradició feminista ens ha llegat, sobre això, un valuós punt de partida: la necessitat de no confondre en la perspectiva de gènere les causes amb els efectes.⁶⁷ D'una banda, les determinacions biològiques han produït efectes reals en els cossos i en les ments. D'altra banda, els mecanismes de socialització de qualsevol cultura han fet seues

62. Mateo-Cecilia, C. *et al.* (2016): "Some notes on how to introduce the gender perspective in urban policies. The case of the Valencian Community (Spain)", en *Territory of Research on Settlements and Environment*. Vol. 9, núm. 2, pàg. 187-202.

63. Vegeu, per exemple, els llibres de Dolores Hayden *The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Houses, Neighborhoods and Cities* i *Redisigning the American Dream: The Future of Housing, Work and Family Life*.

64. "Situació en què tots els éssers humans són lliures de desenvolupar les seues capacitats personals i de prendre decisions, sense les limitacions imposades pels rols estrictes tradicionals i en la qual es tenen en compte, es valoren i es potencien de la mateixa manera les diferents conductes, aspiracions i necessitats d'homes i dones." *Guía para la Evaluación del Impacto en Función del Género*, pàg. 5.

65. En una versió moderada, el feminisme de la diferència va pretendre desplaçar la polarització de l'igualitarisme des de la contraposició igualtat/diferència cap a la d'igualtat/desigualtat, i va possibilitar d'aquesta manera una reivindicació de la diferència de la dona respecte de l'home com un valor democràtic. Vegeu, per exemple, Sendón de León, V. (2006): *Matria: el horizonte de lo posible* (2006). Madrid: Editorial Siglo XXI.

66. Amorós, C. (1994): *Feminismo: igualdad y diferencia*. Mèxic: Colección Libros del PUEG, UNAM.

67. La "perspectiva de gènere" és una categoria analítica que sorgeix en el marc de la lluita feminista contra la desigualtat entre l'home i la dona. En concret, suposa un reconeixement de l'asimetria en les relacions de poder entre gèneres, assumeix que s'han conformat culturalment i històricament, i les emmarca en la pluralitat social (classe, ètnia, edat, preferència sexual i religió).

aquestes manifestacions fisiològiques,⁶⁸ i les han traslladades de l'àmbit del que és purament material al terreny del que és simbòlic. La fal·làcia consistiria, per tant, a presentar el que és merament una construcció social naturalitzada, és a dir, la identificació dels gèneres amb hàbits sexuals, com un fonament natural i, per tant, determinista. En la seua radical aplicació, aquesta tesi porta a identificar la desigualtat entre gèneres, no tant en la divisió sexual de la societat, sinó en comportaments concrets que, d'una manera idiosincràtica, en les societats occidentals estan culturalment condensats en la figura simbòlica masculina i, més concretament, en la dominació masculina entesa com el tret cultural simbòlicament adherit a una identitat sexual.⁶⁹

Si es té en compte aquesta premissa, tota acció política que vulga revertir l'estat actual de desigualtat (que, en última instància, s'ha d'entendre com una coacció a la llibertat i un impediment a la justícia social), per tant, ha d'intervindre contra les causes de tota dominació amb la finalitat de corregir la desigualtat i respectar la diferència.⁷⁰ Aquest ordre social estructura les institucions, les empreses, les xarxes socials, etc. Es reproduïx en les escoles i universitats. I queda clarament evidenciat en l'àmbit domèstic.⁷¹ Es transmet en qualsevol espai social amb independència de qui siga l'emissor i qui siga el receptor. D'aquesta manera, alliberar les dones de la dominació, és a

dir, alliberar-les de les estructures objectives i adquirides que els han imposat, no és ja només un alliberament de la dominació de l'home sobre la dona, fruit de les desigualtats per a corregir, sinó també un alliberament d'un hàbit masculí des del punt de vista idiosincràtic, que bé es pot manifestar amb independència del gènere.⁷² De la mateixa manera, alliberar d'aquesta dominació implicaria alliberar, al seu torn, els homes de les estructures que els espanten a reproduir-les i a aplicar-les. De la denúncia de la desigualtat es pot passar així a localitzar en l'origen de la desigualtat el focus d'atenció.⁷³ Es tracta, en definitiva, d'entendre la no-atenció al dret a un habitatge no tant com una desigualtat, sinó com una injustícia.

68. Eagly, A. H. i Wood, W. (1999): "The origins of sex differences in human behaviour: Evolved dispositions versus social roles", en *American Psychologist*, 54.

69. Tal com ho planteja, per exemple, Judith Butler (1990: 8), "en algunas explicaciones, la noción de que el género se construye sugiere un cierto determinismo de género cuyo significado sería inscrito sobre cuerpos anatómicamente diferenciados, cuerpos concebidos como recipientes pasivos de una ley cultural inexorable [...]. En este caso, no la biología sino la cultura se hace destino". En Butler, J. (1990): *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. Nova York: Routledge, pàg. 8.

70. Bourdieu, P. (2000): *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama, pàg. 83-84.

71. Aquestes estructures tenen el correlat en el disseny dels habitatges. Vegeu Kanes Weisman, L. (1992): *Discrimination by Design*. Chicago: University of Illinois Press.

72. És el cas, per exemple, de la violència intragènere que afecta gais, lesbianes, bisexuals i transsexuals a Espanya. En l'informe recent elaborat per l'associació COGAM (mostra de 900 persones LGTBI), el 30 % d'homosexuals reconeix haver exercit violència contra la seua parella (el 26,56 % en homes i el 33,85 % en dones). En una investigació anterior, Antonio Ortega López (2014) va xifrar que el 70 % dels homes gais enquestats reconeixien haver sigut víctimes de violència de les seues parelles. Observeu la distància respecte de l'exercida contra la dona per part de l'home quantificada en un 12,5 % segons la Macroenquesta de violència contra la dona 2015. Vegeu, així mateix, la compareixença al Congrés dels Diputats (Subcomissió per a l'Estudi del Funcionament de la Llei Orgànica 1/2004) "Homofòbia i violència intragènere" d'Inmaculada Mujika Flores, directora de l'associació ALDARTE, el 19 de maig de 2009, publicada en <http://www.pensamientocritico.org/inmmuj1109.html>

73. Tant des d'un punt de vista teòric com des de la pràctica política, l'igualitarisme majoritari liberal a Occident ha traduït la màxima democràtica de la igualtat en la correcció de les diferències per mitjà de nous mecanismes compensatoris (redistribució, discriminació positiva...). En canvi, una aproximació genuïnament democràtica només pot abordar-ho des de la necessitat d'eradicar la dominació que origina aquesta desigualtat. Vegeu especialment "Justice, Equality, and Freedom" en diversos autors (2008): *The Oxford Handbook of Political Theory*. Johan S. Dryzek, Bonnie Honig i Anne Phillips (ed.). Oxford University Press.

3.1.3.2. Feminitzar l'habitatge

El moviment feminista ha contribuït a ampliar l'espectre de reivindicacions en introduir en l'àmbit polític elements que, justament per la prevalença d'una estructura androcèntrica, s'havien ignorat fins aleshores, bé per considerar-se propis de l'esfera de l'àmbit privat, bé per allunyar-se de les línies estratègiques dictades des d'instàncies amb interessos divergents. Cal insistir, en aquest sentit, en el valor de la perspectiva de la dona pel que fa a qüestions d'habitabilitat. A pesar que les dones han sigut les usuàries involucrades més intensament a l'espai domèstic, i que encara hui continuen sent-ho, pràcticament no s'ha comptat amb la seua intervenció directa en el disseny i la construcció dels habitatges.⁷⁴ Des de la perspectiva d'un tracte equitatiu, això suposa ja, per si mateix, una anomalia. Però, a més, implica un malbaratament social en la mesura en què són elles, des de l'experiència concreta, les que poden aportar una perspectiva nova fonamentada en noves claus de convivència. Per tant, és peremptori fer valdre la seua opinió, al mateix temps que s'ha de promoure la corresponsabilitat de l'home en l'entorn privat, en el manteniment i la cura de la llar i les persones. Visibilitzar, d'altra banda, unes tasques que històricament s'han obviat en les discussions públiques suposa un treball de justícia social.⁷⁵

Però "feminitzar l'habitatge" no vol només apel·lar a la restitució de la dignitat del paper de la dona en l'habitatge. Ni tampoc és desitjable que a favor

de la lluita per la igualtat de gènere s'instaure un nou tipus d'universalisme fictici, i trasllade l'efecte de la dominació masculina a un altre terreny, amb el pretext de combatre les posicions dominants. No es poden oblidar les reivindicacions polítiques més àmplies que aspiren a corregir desequilibris perpetuats per les relacions de dominació entre sexes. En cas contrari, es corre el risc de ser finalment invisibilitzades quan s'assimilen a lògiques contràries a un nou ordre postandrocèntric. Es tracta, ans al contrari, d'afavorir que la lluita de la dona, així com la d'altres grups discriminats, se sume a l'acció política més enllà de les lluites meteoritzades de xicotets grups d'interès. La seua perspectiva concreta, al si del moviment social i basant-se en les estructures organitzatives, és un valor que s'ha d'aprofitar col·lectivament. El risc d'assimilació acrítica en les normes ordinàries de l'acció política, l'allunyament de les seues preocupacions i els seus propis interessos s'han d'evitar. Convocar les dones i altres col·lectius a comprometre's en una acció política que transcendisca els interessos particulars implica que treballen a favor d'un canvi col·lectiu.⁷⁶ El fet d'implementar en aquests moviments socials formes d'organització i propostes transformadores que poden revertir l'estructura que eternitza la seua subordinació és un corol·lari.

Es tracta, en suma, de rescatar el llegat de la tradició feminista i traslladar-lo a l'àmbit domèstic.

74. "En aquest procés de solidaritat i transvasaments intergeneracionals en les famílies, el paper econòmic de les dones és molt més intens del que generalment es reconeix. La imatge legal i administrativitzada de la família deixa les dones en un lloc secundari perquè no han sigut 'caps de família' ni 'persona principal', 'sustentadora', 'activa', 'depositàries de la pàtria potestat' o 'iniciadores del cognom'. Però, en realitat, l'eix de continuïtat social i econòmica de les generacions depén a Espanya més de les dones que dels homes. Les relacions més intenses no es produeixen en la línia familiar del pare, sinó en la de la mare: la proporció de familiars pertanyents a la línia materna en les llars és el doble que la dels pertanyents a la línia paterna. Això es reflecteix en la transmissió del capital simbòlic i els recursos no monetaris, tan importants com la transmissió legal o patrimonial." Durán (2008): *op. cit.*, pàg. 163-164.

75. Cal implementar mesures de visibilització per a "conèixer i aprehendre la realitat, des d'un subjecte diferenciat" (*Guia para la incorporación de la perspectiva de género*, pàg. 18).

76. Certes experiències remetent al valor d'incorporar l'experiència concreta, per exemple, de persones amb mobilitat reduïda al disseny arquitectònic. Vegeu Heylighen, A. *et al.* (2016): "Socially innovating architectural design practice by mobilising disability experience. An exploratory study", en *Architectural engineering and design management (1745-2007)*, 12 (4).

Feminitzar l'habitatge es concreta, doncs, en la conjunció d'aquests dos pols. D'una banda, el llegat feminista aplicat a l'àmbit domèstic i, d'altra banda, dotar les polítiques d'habitatge i, per extensió, la seua regulació tècnica de qualitats culturalment atribuïdes a la dona. D'aquest context de reflexió es poden extraure, almenys, tres línies d'intervenció en l'espai domèstic des de la perspectiva de la feminització de l'habitatge.⁷⁷

En primer lloc, cal reivindicar el valor del cos. La qualitat de la vida domèstica, especialment des de la perspectiva de la diversitat dels seus habitants depén fonamentalment de la interacció de les qualitats espacials i de disseny amb l'organicitat del cos. S'és vulnerable, es té necessitats insatisfetes perquè s'és cos.⁷⁸ En segon lloc, cal normalitzar la dependència com un vincle positiu. Contra el mite de l'autodeterminació, es tracta de reivindicar el valor de la necessitat com a canvi de paradigma en les relacions interpersonals i com a mecanisme de cohesió social en la seua translació a l'habitatge.⁷⁹ S'és interdependent, no ja només en l'àmbit social, sinó també en l'àmbit ecosistèmic. Aquesta assumpció pot suposar una nova via de rematerialització del discurs de l'economia o de la política. Finalment, s'ha de prioritzar la vida en el sentit relacional. El disseny de l'habitatge ha de ser inclusiu, s'ha d'entendre en la dimensió conciliadora.⁸⁰

Feminitzar l'habitatge apel·la al llegat feminista aplicat a l'àmbit domèstic i dota les polítiques d'habitatge de qualitats pròpies de la perspectiva de gènere.

77. Ha sigut molt útil per a establir aquestes prioritats l'article Rodríguez Palop, M. E. (2017): "Reformular los derechos humanos desde una visión relacional. El fin de la inmunidad y la autosuficiencia", en *Derechos y Libertades: Revista del Instituto Bartolomé de las Casas*, 36, pàg. 135-166.

78. "Uno no está frente a su cuerpo, se está en él, o mejor dicho se es él: el cuerpo no está en el espacio como las cosas, sino que habita el espacio, a través de él tenemos acceso al espacio". Merleau-Ponty, M. (1975): *La fenomenología de la percepción*. Madrid: Península.

79. Harrison *et al.* (2000): *op. cit.*

80. Vegeu Imrie R. i Hall P. (2001): *Inclusive design*. Londres: Routledge. "El concepte de conciliació obliga a pensar la ciutat i l'espai construït de forma integral, com un sistema on cada element té un paper fonamental per al conjunt", Gea21 (2007): *Viviendas que concilian: la perspectiva de género aplicada a las viviendas de nueva construcción*. Madrid: Regidoria d'Igualtat i Ocupació. Ajuntament de Fuenlabrada, pàg. 15.

3.1.4. L'equitat habitacional

“Allò equitatiu i allò just són una mateixa cosa; i encara que siguin bones les dues, l'única diferència que hi ha entre aquests és que tot allò equitatiu és millor encara. La dificultat rau en el fet que allò equitatiu, que és just, no és el que és just legal, sinó una joiosa rectificació de la justícia rigorosament legal. La causa d'aquesta diferència és que la llei necessàriament és sempre general i que hi ha certs objectes sobre els quals no es pot estatuir convenientment per mitjà de disposicions generals i així en totes les qüestions respecte de les quals és absolutament inevitable decidir d'una manera purament general, sense que siga possible fer-la bé, la llei es limita als casos més ordinaris, sense que dissimule els buits que deixa.”

Aristòtil, *Moral a Nicómaco*, llibre V, capítol X

Amb l'equitat habitacional, es volen respondre les tres reflexions anticipades sobre la vida, el dret i la justícia en l'àmbit de l'habitatge. Es tractaria, en primer lloc, de situar en el centre de la política d'habitatge la premissa d'anteposar els habitants a qualsevol altre criteri i les seues necessitats concretes. Al temps, consisteix a reconèixer el potencial transformadors de la materialitat. Aquest gir hauria d'immunitzar l'arquitectura contra pràctiques que han esdevingut sistèmiques en la mesura en què el focus se centraria a ajustar la realitat construïda amb la necessitat concreta dels que l'habiten, atenent la multiplicitat i corregint els mecanismes de consolidació de les desigualtats.

L'estratègia que cal implementar consisteix a con- jugar la dimensió social amb la privada en l'habitatge de manera que les dues entaulen un diàleg emancipatori i mútuament enriquidor. Algunes característiques dels nous models de convivència poden afavorir aquest objectiu. D'altres, en canvi, el perjudiquen. Un habitatge pot afavorir o entorpir les relacions socials, pot propiciar un cert tipus de ciutat, un model de vida. El límit entre l'habitatge i la ciutat hui és difús. El compliment estricte de la normativa vigent és, de fet, ja per si mateix un mecanisme que propicia un tipus de ciutat. La polaritat entre ciutat i habitatge troba un límit clar si es veu des de la perspectiva de l'equitat: el carrer i la casa, l'àmbit públic i el privat es difuminen. L'anonimat i la vida de barri... Qüestions de petita escala i

no per això de menys magnitud, com la proximitat de l'habitatge a l'espai de treball repercuteixen radicalment en aquestes qüestions.

Aquest enfocament parteix del reconeixement de les condicions específiques de cada persona o grup social i incorpora, per tant, en les premisses de partida, l'existència de relacions de poder desiguals i factors discriminatoris. En termes jurídics, l'equitat és el mitjà per a aplicar el dret amb justícia en absència d'una norma legal explícita. Té en compte, doncs, les circumstàncies particulars. "Tempera" la llei. Això permet, en última instància, no reproduir normes ni conductes discriminatòries. Es tracta d'atendre en la seua especificitat les demandes de les múltiples aspiracions de formes de vida de la societat actual, sense renunciar a la possibilitat de continuar avançant cap a la cohesió social. Dotar l'habitatge d'un caràcter social, sense discriminar ni homogeneïtzar per això. En concret, es proposa la interpretació del terme equitat habitacional a partir de tres amplis eixos temàtics:

- a. **Flexibilitat.** Les dinàmiques actuals imposen una certa inestabilitat en l'ús de l'habitatge motivat per l'exigència de mobilitat, la flexibilitat dels nuclis familiars o l'adaptabilitat al llarg de la vida útil de l'habitatge.
- b. **Diversitat.** La societat cada vegada és més plural i, en la mesura en què aquesta diversitat es reconega, l'habitatge podrà propiciar un millor ajust amb les expectatives vitals de cada u i permetrà la seua inclusió.
- c. **Solidaritat.** Múltiples ocupacions domèstiques han sigut històricament relegades a un paper subaltern i han afectat, per tant, la dignitat de qui les exerceixen. Un habitatge ha de dignificar les tasques de la cura, del manteniment i, en general, de la gestió de la vida quotidiana. Així mateix, des d'una perspectiva ecosistèmica, aquest sentit de la solidaritat ha de poder revertir en una reinterpretació de la sostenibilitat (social, econòmica i ambiental).

3.2. Principis

En el sentit ampliat que exigeix l'equitat habitacional, l'habitatge ha de ser assumit des d'una perspectiva ecosistèmica, la qual cosa comporta el reconeixement de la seua inevitable influència a diverses escales i, quant a això, la condició pòstuma abans al·ludida imposa almenys tres enfocaments. Amb la finalitat de poder obrir la possibilitat a la continuïtat de la vida, que aquesta siga prou satisfactòria i que el mateix sistema l'aculla, convé establir els principis que regeixen aquest LBH des dels diferents marcs de sostenibilitat: social, mediambiental i econòmica.

En primer lloc, la sostenibilitat social apel·la a la capacitat per a aconseguir objectius comuns de la societat sense que, per això, es frustren les aspiracions individuals. Concerneix àrees tradicionals de la política social i noves maneres d'abordar el desafiament de l'equitat, com ara la participació ciutadana, allò comú... En segon lloc, el marc de la sostenibilitat mediambiental assenyala la incompatibilitat del ritme de consum de la civilització actual amb la capacitat de càrrega del planeta. En qualsevol dels escenaris de resposta a aquesta situació crítica, l'habitatge, especialment l'urbà, tindrà un paper central per a possibilitar l'obertura d'un horitzó de possibilitat. Finalment, el marc de la sostenibilitat econòmica, apel·la a una proposta alternativa a l'erosionat "desenvolupament sostenible", en la mesura en què s'entén que l'aposta pel desenvolupament compromet a la llarga no sola-

ment el sosteniment social i mediambiental, sinó, fins i tot, el del mateix sistema capitalista.

Des d'un punt de vista operatiu, la implantació d'aquests tres enfocaments ha d'atendre la transversalitat de les tres temporalitats, de manera que es pugui corregir del passat allò que impossibilita la implantació d'aquests enfocaments, s'obrija un present que els respecte i s'oriente l'habitatge cap a un futur que els aculla. En aquestes tres temporalitats, es basen els tres principis que orienten la implantació de les línies d'actuació d'aquest LBH: desmercantilitzar l'habitatge, socialitzar l'habitatge i ressituar l'habitatge.

3.2.1. Desmercantilitzar l'habitatge

“L’habitatge té una triple faceta dins del capitalisme (allotjament, mercaderia, capital) i les dues últimes prevalen a costa de la primera: la propietat s’ha desvinculat completament de la funció social com a allotjament. I, per a impulsar la funció social de l’habitatge, cal minimitzar-ne les facetes de mercaderia i capital, limitar l’especulació i la rendibilitat, i cal maximitzar la faceta d’allotjament i la utilització del parc residencial.”

Zarapuz, El derecho [efectivo] a la vivienda como fuente de igualdad y de desarrollo real

L’habitatge mai s’ha tractat a Espanya com un servei públic obligatori, part integrant dels serveis com la sanitat o l’educació. Més bé ha predominat la seua concepció com a patrimoni, i prevalen així connotacions mercantilistes i individualistes, fins al punt d’haver-se considerat “el pilar fluix de l’estat de benestar”.⁸¹ L’únic límit a la demanda s’ha fixat per unes lleis, en essència, promotores d’aquesta concepció.⁸²

Per afegiment, la política d’habitatge a Espanya s’ha encaminat a facilitar l’accés a l’habitatge a les persones que tenen dificultats per a fer-ho en el mercat lliure amb un pretés fi redistributiu.⁸³ I, com a agreujant de la situació, si la política d’habitatge a Espanya ja era una de les menys desenvolupades de la Unió Europea, després dels ajustos pressupostaris a partir de 2007, pràcticament la totalitat s’ha desmantellat. En 2012, es va cancel·lar la renda bàsica d’emancipació; en 2016, es va reduir a menys de la meitat respecte d’abans de la crisi el sistema de subvencions, incentius i ajudes per a la construcció d’habitatges protegits. Només algunes autonomies han mantingut en alguna mesura el suport a una política d’habitatge,⁸⁴ encara que les limitacions pressupostàries i el control financer estatal en minven significativament l’efectivitat. El procés de mercantilització de l’habitatge s’ha implementat, doncs, de manera progressiva a l’Estat espanyol amb la complicitat més o menys voluntària de les diferents administracions.⁸⁵

La transformació radical del procés productiu i dels mecanismes de distribució motivats per aquesta mercantilització de l'habitatge porta a delegar en el mercat immobiliari les condicions d'accés a l'habitatge i, fins i tot, en determina les característiques d'acord amb criteris aliens al bé comú. S'imposa el valor de canvi de l'habitatge al valor d'ús, i es justifiquen, així, pràctiques insostenibles com la tinença d'habitatges buits. Addicionalment, el valor de canvi per al propietari no depèn del valor d'ús per a l'inquilí, la qual cosa genera una desproporció entre el que el necessita i el que el té, fet que genera barreres a l'accés justament per als que més el necessiten.

Tot això limita la possibilitat de considerar-lo com un bé social objecte d'una atenció per part de l'Administració alié a les lògiques del mercat.⁸⁶ Impedeix en la pràctica considerar-lo en la seua dimensió de dret social amb capacitat inclusiva i encoratja, en definitiva, el fet que la vida social se subordine a les relacions de mercat.⁸⁷ L'Estat, juntament amb forces emancipadores, ha de fer efectiu el dret d'accés a l'habitatge. Aquest és el sentit estricte de desmercantilitzar l'habitatge: "l'extracció d'una relació social del mercat i la seua adscripció a la regulació estatal".⁸⁸

81. Torgersen, U. (1987): "Housing: the Wobbly Pillar under the Welfare State", en *Scandinavian Housing and Planning Research*, vol. 4-1, pàg. 116-126.

82. "Aquest procés d'accés a la propietat dels habitatges es deu a diversos factors. El primer és de tipus legal: la Llei d'arrendaments urbans de 1964 va excloure del lliure mercat el preu dels lloguers, va desanimar la inversió privada d'aquesta activitat, va forçar de manera indirecta la demanda a dirigir-se al mercat de venda en lloc del d'arrendaments. El segon factor és econòmic: en l'economia espanyola hi ha hagut un llarg període inflacionista i un boom turístic en què la inversió immobiliària era la millor manera i la més senzilla de mantindre el poder adquisitiu de l'estalvi de les famílies. El tercer factor és de tipus polític i organitzatiu: l'accés a la propietat de l'habitatge s'ha avaluat políticament d'una manera positiva i explícita durant dècades. Per a una població que acceleradament trencava les relacions de propietat o d'arrelament en la terra, la propietat de l'habitatge aportava estabilitat i reforçava la vinculació al mercat de treball de manera que contrarestavat aquesta pèrdua. Per això, no s'han potenciat administrativament —a més dels problemes de gestió o l'oportunitat de grans negocis que ha comportat la construcció massiva per a la venda— les cooperatives de lloguer o altres fórmules jurídiques de tinença diferents de la propietat, que són molt comunes en alguns països europeus." Durán (2008): *op. cit.*, pàg. 152.

83. Rodríguez, J. (1993): "El carácter redistributivo de la política de vivienda", en *I Simposio sobre igualdad y distribución de la renta y la riqueza*. Madrid: Fundación Argentaria, pàg. 147-164.

84. Són casos notables les comunitats de Catalunya i el País Basc. Més recentment, la Comunitat Valenciana ha aprovat mesures legislatives dirigides a restituir en dret un habitatge (Llei 2/2017, de 3 de febrer, per la funció social de l'habitatge de la Comunitat Valenciana).

85. Es poden identificar quatre etapes en la progressió cap a la mercantilització a Espanya: la desregulació del mercat (possibilitar l'accés homogeni per part del mercat a tot bé); la construcció de l'escassetat (generar una demanda inferior a l'oferta); la confiança en l'eficiència del mercat (la millor manera de distribuir els recursos entre la població és per mitjà de les lleis del mercat); l'acumulació de capital (extraure del mercat les plusvàlues i concentrar-les). Vegeu Abellán Muñoz, J. (2015): *La vivienda: de Derecho Humano a mercancía*.

86. Garrido, P. (2004): "El derecho a disfrutar de una vivienda digna y adecuada", en Tejedura Tajada, J. (dir), *Los principios rectores de la política social y económica*. Madrid: Biblioteca Nueva, pàg. 383.

87. Musterd, S. i Murie, A. (2002): *The Spatial Dimensions of Urban Social Exclusion and Integration*. Amsterdam.

88. Polanyi, K. (2007): *La gran transformación: crítica del liberalismo económico*. Madrid: Quipu.

3.2.2. Socialitzar l'habitatge

L'aproximació a la qüestió de l'equitat aplicada a l'habitatge combina dues tendències aparentment contradictòries.

L'espai domèstic es considera, d'una banda, el reducte últim de la llibertat individual. Allí on es pot exercir sense limitacions el dret a una vida autodeterminada. O a això s'aspira, almenys. La veritat és que el concepte ampliat d'autonomia de la societat occidental contemporània implica assumir una sèrie d'ingerències alienes a l'àmbit domèstic. Vist des de la perspectiva de gènere, per exemple, és evident que l'àmbit privat està travessat per multitud d'obligacions familiars i socials que constreixen (fins a la pràctica desaparició, en alguns casos) el marge per al desenvolupament d'una vida privada plena. A aquestes dinàmiques socioculturals i econòmiques, inèrcies que tenen un llarg recorregut històric, caldria afegir ara la dissolució recent dels límits entre l'àmbit públic i el privat (penseu, per exemple, en la presència dels mitjans de comunicació en l'espai domèstic).

En segon lloc, el revers d'aquestes dues aproximacions paradigmàtiques no és menys problemàtic. L'espai domèstic, com a privatiu, és l'espai de la invisibilitat per excel·lència. Allí on s'exerceix la dominació amb més impunitat. És l'espai de la desigualtat oculta, de les vexacions silenciades. Però, igualment, el món actual proporciona un cert correctiu a aquesta tendència: les noves tecnologies

possibiliten l'obertura d'aquests reduïdes d'impunitat a l'espai públic, per exemple.

L'espai privat conjuga, així, la idea de reduïda de la llibertat amb la de l'espai de la impunitat. En l'obertura cap al públic, inevitable en l'actualitat, limita el recorregut autònom, al mateix temps que serveix de contrapunt a l'entossudiment, a l'entaforament. No obstant això, aquesta doble dialèctica només es regeix hui per dinàmiques internes dels processos que hi concorren. Queden majoritàriament fora de l'arbitri de les administracions o el bé comú i al marge de tot judici crític.

Amb l'equitat habitacional, es postula que la introducció de criteris d'equitat en l'habitatge ha de passar per regular, per força, sempre des del respecte fins al potencial de la intimitat, aquestes forces que convergeixen en l'espai domèstic. Es tracta, en última instància, de fer de l'habitatge, com va ser el cas en les avantguardes heroiques, un motor d'emancipació social. El caràcter d'emancipació i social s'ha de conjugar amb el de l'espai privat, i incorporar dels dos àmbits els elements que col·laboren en la implantació en l'habitatge d'un règim d'equitat. No es tracta només de respondre a nous estils de vida, sinó de propiciar-los. Recuperar el projecte de més importància de la modernitat arquitectònica en un sentit ampliat i crític. Combinar l'autonomia amb la convivència, en la seua tensió entre la tendència a la diferència i a la igualtat.

L'habitatge entès així ha de resultar un catalitzador del canvi social. Per aquest motiu, hauria de ser fins i tot revisable la mateixa nomenclatura referida a la unitat habitacional. "L'habitatge és l'edifici habitable, vist des de la perspectiva externa o administrativa", recorda María Ángeles Durán.⁸⁹ És comú el seu treball en àmbits que gestionen des de paràmetres tècnics, administratius o jurídics la realitat construïda amb la finalitat d'acollir persones. Per aquest motiu, en el lèxic comú comporta, habitualment, aproximacions quantitatives, estamentàries o regulatives en general. Tal com recullen, per exemple, el dret francès o les normes de l'hàbitat gallec (Decret 262/2007, de 20 de desembre, de la Xunta de Galícia), la paraula hàbitat seria molt més precisa a l'hora d'assenyalar aquest sentit ampliat d'habitatge.⁹⁰ És primordial trencar la relació dual interdependent entre el dret a l'habitatge i la unitat arquitectònica habitatge. L'hàbitat atén, d'una banda, la condició d'espai construït apte per a l'ésser humà. A més, no es refereix només a qualitats objectuals, sinó que incorpora en el significat el caràcter d'ambient ajustat als gustos i les necessitats d'algú. L'habitatge no es redueix a la pell, ja siga envolupant o interna, d'aquest contenidor. Inclou els habitants, un complex sistema de convivència amb regles socials. Adhereix al sentit merament objectual el caràcter històric de les maneres d'habitar, de les relacions interpersonals, és l'espai de la intimitat i de la socialització. Atén la idea que determina la vida familiar, comunitària i personal.

D'altra banda, a això se suma l'aproximació ecosistèmica segons la qual un hàbitat seria una àrea amb condicions apropiades per a la vida individual o d'una comunitat. Per tot això, es podria dir que la socialització de l'habitatge implica entendre'l en el seu sentit d'hàbitat.

89. Durán (2008): *op. cit.*, pàg. 139.

90. *Loi Urbanisme et Habitat*, de 2 de juliol de 2003. Hàbitat "correspond au logement dans son environnement urbain et social".

3.2.3. Ressituar l'habitatge

El tercer principi que fonamenta l'LBH apel·la a ressituar l'habitatge respecte del seu context, temporalment i geogràficament en el sentit més immediat, conceptualment i operativament en un sentit ampli. Atén, per tant, la necessitat emparada pel principi d'equitat habitacional d'orientar l'habitatge no solament cap a la satisfacció de les necessitats presents de les persones i la societat en el seu conjunt, sinó també a l'anticipació de les esdevenidores. Aquest caràcter d'anticipació, intrínsec, d'altra banda, a la mera idea de projectar, entranya en si mateix una certa paradoxa que convé analitzar, almenys, des de dues perspectives.

En primer lloc, és evident que una de les característiques fonamentals de l'habitatge obliga a poder localitzar-lo. Un habitatge, fins i tot en el sentit ampliat d'hàbitat que aquest LBH proposa, requereix una mínima permanència en una localització concreta. Per la qual cosa imposa condicionants com la durabilitat, la corporeïtat, etc., i molts altres que redunden en un cert arrelament temporal i físic. Aquesta permanència, que esdevé cultural en última instància i és necessària per a la concepció de l'habitatge com a tal, comporta, no obstant això, un cert risc. L'anticipació de necessitats futures no pot donar-se sense la incorporació de preconcepcions, de maneres de concebre l'habitatge ajustades al present i les seues inèrcies. Aquest caràcter profètic, de fet, va ser, tal vegada, el tret més durament criticat en la revisió del moviment modern.

En el límit és, efectivament, difícil de congeniar l'exigència de localització i la d'anticipació en la mesura que l'arquitectura és una disciplina que fonamentalment ha de satisfer les necessitats de l'usuari, per la qual cosa caldria preguntar-se de quina manera pot alhora qüestionar-les amb la finalitat de corregir-les i proporcionar una alternativa real a un present que es considera millorable.

Insistent en aquesta evident limitació de la capacitat d'adaptació de l'arquitectura a les noves demandes, durant l'anomenada postmodernitat arquitectònica es va arribar, fins i tot, a qüestionar la permanència de l'habitatge amb propostes com les aspiracions nòmades o la seua desmaterialització.⁹¹ Eren propostes que pretenien assenyalar la impossibilitat, des de les claus de la permanència convencional, d'establir una alternativa a la societat imperant. En qualsevol cas, aquest tipus de transgressions de la màxima de permanència de l'habitatge no apunten sinó a la seua rellevància, fins i tot quan aquesta pretén ser qüestionada. Tan cert és això, que la caducitat de l'habitatge posa en evidència la necessitat de repensar-ne la permanència. En efecte, la tensió introduïda en l'habitatge des del criteri d'equitat, això és, fonamentalment l'adaptabilitat de les seues característiques a les exigències de les persones i la societat, imposa un cert grau de flexibilitat tant en la seua conformació espacial com en la seua concepció mateixa, que obliga a revisar el criteri convencional de

permanència, al mateix temps que no es pot cedir totalment a la fantasia de la temporalitat total.

Els factors que influeixen en el problema de l'habitatge són de naturalesa molt diversa. Afecten l'evolució demogràfica de la població, el parc d'habitatges disponible (el seu estat, la quantia i les seues característiques), la renda dels individus, la intervenció pública, el model urbanístic... Afrontar el problema de l'habitatge és, per tant, afrontar un gran ventall de reptes que no solament són heterogenis i, fins i tot, per moments incompatibles, sinó que varien al llarg del temps. El gran repte del principi de ressituar l'habitatge és, per tant, aconseguir la compatibilitat entre l'exigència de permanència en l'habitatge, com a mecanisme per a impulsar un canvi estructural, i la satisfacció de l'equitat habitacional, com a garantia de satisfacció de l'adaptabilitat. Amb tal finalitat, s'han distingit tres eixos estratègics que afecten el terreny de la investigació, la innovació i la gestió en matèria d'habitatge.

91. Recordeu ací les propostes radicals formulades teòricament en el ja clàssic *Mille Plateaux* ('mil altiplans') de Deleuze i Guattari, plasmades amb projectes durant els anys setanta d'arquitectes com Toyo Ito.